

документи, які відображають особливості місцевості, де колись розташовувалася Задунайська Січ.

Olga Kovalevs'ka

“Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” in edition “From Ukrainian antiquity” of D.Yavornyts'kyi, S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh

The article is devoted to history of creation of appearances of “Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” on the pages of album “From Ukrainian antiquity”, prepared by S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh with participation of D.Yavornyts'kyi. In addition, it is studied the question on authenticity of these characters and on possibility of their using as reliable depictive historical source.

УДК 94(477.7):929Ковпак“17/18”

Сергій Краснобай

**КОЛОНІЗАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЮ СТАРШИНОЮ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ: ОПАНАС КОВПАК**

Стаття присвячена діяльності козацького полковника Опанаса Ковпака, його внеску в процес розвитку південноукраїнського регіону, показано характерний шлях переходу козацької старшини у російське дворянство.

Внесок окремих історичних діячів у справу соціально-економічного розвитку певних регіонів завжди привертав увагу дослідників. За радянської історіографії роль особистостей в історичних процесах дещо нівелювалася, тим більше, якщо це стосувалось вихідців з привілейованих верств населення, але на сучасному етапі все більше актуалізується увага до персоналій та їхньої діяльності. Дана робота присвячена Опанасу Федоровичу Ковпаку – козацькому полковнику часів Нової Січі. Постаць його є маловідомою та малодослідженою, в тому числі через те, що наявна джерельна база обмежена лише військовою діяльністю О. Ковпака.

В історіографії можна прослідкувати різні оцінки особи О.Ковпака та його діяльності. Так, А.Скальковський³³³, М.Мурзакевич³³⁴, В.Модзалевський³³⁵ загалом позитивно оцінювали діяльність Опанаса Федоровича Ковпака. В.Голобуцький, розглядаючи соціально-економічні процеси часів Нової Січі називав Опанаса Ковпака експлуататорським елементом³³⁶. Подібну думку висловлювала Н.Полонська-Василенко. Вона писала, що під час Коліївщини неспокійно було і на самій Січі, прості козаки були невдоволені своїм економічним становищем і критикували старшинську верхівку за узурпацію влади та накопичення величезних статків. Негативні настрої запорозьких низів призвели до вибуху низки локальних

³³³ Скальковский А. А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч.1. – 367 с.

³³⁴ Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак, новороссийский колонизатор// Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. XII. – С.462.

³³⁵ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – К., 1908. – 720 с.

³³⁶ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 95.

повстань проти старшинської верхівки і, зокрема проти О.Ковпака у 1773 р.³³⁷.

Рік народження та походження Опанаса Ковпака невідомі. На думку В. Модзалевського полковник був нащадком шляхетного старшинського роду і, скоріш за все, походив з Конотопа. В 1745 р. Опанас Федорович потрапив на Січ, де й провів свої молоді роки. Ім'я його згадується в січовому реєстрі у 1756 р. – він рядовий козак Шкуринського куреня³³⁸.

Після смерті свого батька Опанас Ковпак отримав у спадок досить добре облаштований зимівник на р. Богатій. В квітні 1771 р. цей зимівник, в числі багатьох інших, постраждав від татарського набігу. Внаслідок інциденту полковник подав до січової адміністрації відомість про збитки. За нею зимівник складався з трьох хат, льоху, конюшні, млину та загороджень для худоби³³⁹. Крім того, було спалено ще хлібу на 300 крб. і захоплено татарами 1200 овець, 127 коней, 300 коней³⁴⁰. Вартість самих лише коней та худоби, без будинків і спаленого хлібу, Опанас Ковпак оцінив в 6230 крб. Відомість чітко показує достатньо значні статки полковника. Для порівняння зазначимо, що у зимівнику полковника Гараджи було 43 коня, 167 голів худоби, 2700 овець і кіз; загальна ціна цього майна визначалась у 5830 крб. Подібними також можна визнати майнові втрати від татарських набігів в різний час у зимівниках козаків – Шкуринського куреня І.Шморгуна, Коніловського куреня С.Носа. Значно вище оцінювалось майно в зимівниках кошового отамана П. Калнишевського та військового писаря І. Глоби³⁴¹.

Кар'єра Опанаса Ковпака розпочалася з посади отамана Шкуринського куреня, згодом його обрали полковником Орільської паланки³⁴². На цих посадах про його діяльність відомо не багато. Так, зокрема, в 1768 р. ним заборонявся будь-який вихід сіроми на Правобережжя для підтримки Коліївщини³⁴³. Крім того, він у складі старшинської делегації в Санкт-Петербурзі у 1771 р. відстоював козацькі права та обмеження свавілля російської адміністрації на запорозьких землях³⁴⁴.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. орільський полковник очолював авангардний розвідувальний загін козацької кінноти (700 шабель), що мав пробратися в татарське запілля і зібрати інформацію. Після підходу російських сил на чолі з генералом В. Довгоруким до Перекопу, на військовій раді обговорювалося питання про підготовку штурму фортеці. За порадою Опанаса Ковпака князь В. Довгорукий з військами обійшов татарські

³³⁷ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1956. – Т.1.– С. 135.

³³⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. – К., 2008. – Т. 5. – С. 223.

³³⁹ Голобуцький В. А. Черноморское казачество. – С. 36.

³⁴⁰ Там само. – С. 175.

³⁴¹ Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – С. 498-499.

³⁴² Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т 2. – С. 705.

³⁴³ Голобуцький В. А. Черноморское казачество. – С. 95.

³⁴⁴ Новицький Я.П. Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя, 2007. – Т.1. – С.207.

укріплення зі сторони Сиваша і блокував ворожі комунікації. Внаслідок не можливості тилового забезпечення супротивник здав перекопські укріплення без бою. Таким чином, козаки і російські війська уникнули неминучих втрат. За проявлену відвагу О.Ковпак отримав прізвисько “Лицар”³⁴⁵.

Іншою відомою військовою операцією, де брав участь Опанас Федорович була битва з ханським військом. Орільський полковник, вмів маневруючи авангардом, завів його під вогонь російської артилерії. Після артилерійського удару козацька кіннота та російська кавалерія почала переслідувати відступаючу армію кримського хана. 30 верств козаки Ковпака переслідували залишки ханського війська, під час чого воно втратило до однієї тисячі осіб³⁴⁶. Внаслідок дорога до Криму була відкрита. За проявлену хоробрість та командирський талант Опанас Ковпак був нагороджений іменною золотою медаллю “За Крим”³⁴⁷.

Разом з тим відомо й те, що під час військового походу 1773 р. сталися заворушення серед козаків незадоволених своїм становищем і полковник О.Ковпак був змушений тікати від своїх козаків з-під Кінбурна³⁴⁸.

Після ліквідації Нової Січі в 1775 р. частина старшини була репресована. Інша частина “козацької магнатурії” зуміла залишити за собою у власності свої землі та господарства. Дехто, навіть, разом з отриманням офіцерського чину та дворянства, придбав ще й землю. Такий підхід мав запобігти переходу старшини до турецького підданства, тому Г. Потьомкін активно роздавав колишнім старшинам армійські чини, які зрівнювали б їх з російським дворянством і земельні ділянки. Так, в серпні 1779 р. спочатку 69 старшин, а згодом ще 150 отримали армійські чини. У 1788 р. звання полковників отримали І.Подлесецький і З. Сутика, дев'ять полковників отримали чин майора, одинадцять – чин капітана, 46 – чин поручика³⁴⁹. Надалі полковник Стрець отримав 14 636 дес. землі, осавул Пишмич – 12 490 дес., отаман Кирпан – 11 912 дес., С. Білий – 9 000 дес., отаман Вершацький – 7 950 дес. тощо³⁵⁰. В цьому була зацікавлена і сама старшина, яка залишалась таким чином на верхівці суспільного життя³⁵¹. До таких старшин належав і полковник Опанас Ковпак. Після ліквідації Січі він був репре-

³⁴⁵ Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак. – С.462.

³⁴⁶ Кравцевич-Рожнецкий В. Опанас Колпак – полковник Войска Запорожского// Зеркало недели. – 2002. – 23 березня.

³⁴⁷ Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак. – С.462.

³⁴⁸ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т.1. – С. 135.

³⁴⁹ Сурева Н.В. Від козака до дворянина: основні фіхи нобілітації запорозьких старшинських родів // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь; Дніпропетровськ:Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 110.

³⁵⁰ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т.1. – С. 535.

³⁵¹ Сурева Н. Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст.//Ресурс доступу:http://www.cossackdom.com/articles/s/sureva_starshina.html

сований: його зимівник, майно, худобу було конфісковано і продано. За переписом конфіскованого майна, в зимівниках провідних старшин, серед яких був і Опанас Федорович, було від 3 до 5 тис. пудів обмолоченого хліба (без хліба, що знаходився ще в копах у полі). На думку О. Олійника, така кількість збіжжя свідчить про товарність землеробства³⁵², а отже і господарство орільського полковника орієнтувалося на ринок.

Згодом “Справу” Опанаса Федоровича переглянули. Він отримав чин підполковника, потім полковника Полтавського пікінерського полку російської армії, патент на дворянство та 4950 дес. землі (5408 га) на лівому березі р. Орелі і в гирлі р. Богатої. Повернули йому й конфіскований батьківській зимівник³⁵³.

У 1780 р. Опанас Ковпак заснував на місці батьківського зимівника – слободу Опанасівку (тепер – в Новомосковському районі Дніпропетровської області)³⁵⁴. За даними М. Мурзакевича в слободі нараховувалося 65 дворів, проживало 189 чоловіків і 312 жінок³⁵⁵. Опанас Федорович збудував в слободі православну церкву. Для майбутнього храму він зібрав кошти, будівельний матеріал і виділив зі своїх земель 120 дес. землі для церковного причту. О.Ковпак написав зобов'язання про те, що він та його нащадки будуть забезпечувати церковний причт всім необхідним і не претендуватимуть на майно церкви. У квітні 1782 р. Опанас Федорович подав в Азовську губернську канцелярію рапорт з проханням побудувати нову церкву Успіня Пресвятої Богородиці. Дозвіл був отриманий 18 травня 1782 р., будівництво тривало два роки³⁵⁶.

На місці ще одного колишнього свого зимівника Опанас Федорович заснував слободу Ковпаківка³⁵⁷. Існує декілька точок зору на локалізацію цієї слободи. Так, М. Мурзакевич писав, що полковник Ковпак ще під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., розташувавшись із невеликим загоном козаків на Кінбурнській косі, заснував там у 1770 р. слободу Ковпаківка. А.Харченко вважав, що Опанас Ковпак (Колпаков), вже полковником Полтавського пікінерського полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Перебуваючи деякий час на Кінбурнській косі, він заснував вище по Дніпру декілька поселень з селян-утікачів, одне з яких під назвою Ковпаківка, яке через декілька років отримало назву Збур'ївка³⁵⁸. В.Модзалевський зазначав, що О. Ковпак побудував

³⁵² Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – С. 195.

³⁵³ Там само. – С. 83.

³⁵⁴ Опанас Ковпак // Ресурс доступу: <http://www.history.org.ua>.

³⁵⁵ Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак. – С.462.

³⁵⁶ Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1914 // Ресурс доступу: <http://www.libr.dp.ua/book.htm>

³⁵⁷ Опанас Ковпак // Ресурс доступу: <http://www.History.org.ua>.

³⁵⁸ Харченко А. Г. Каланчак та його околиці (історичний та географічний нарис)(Витяг з книги) // Ресурс доступу: <http://kalanchak.com/histori.php?n=19>

поблизу Одеси церкву та заснував с. Ковпаківку³⁵⁹. А. Бойко стверджує, що поселення Опанасівка та Ковпаківка – селища Катеринославської губернії, що виникли з запорозьких займищ і зимівників³⁶⁰. Проведений нами порівняльний аналіз картографічних матеріалів³⁶¹ підтверджує точку зору А. Бойка. Поселення Ковпаківка чітко локалізується в колишніх володіннях Опанаса Федоровича по р. Орелі і тепер це село Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.

У Ковпаківці управителем став Сергій Лот, який за відсутності господаря активно розвивав господарство слободи, де нараховувалось 50 дворів сімейних козаків³⁶², у 1793 р. населення становило 764 особи³⁶³. У слободі О. Ковпак заклав церкву в ім'я сходження Святого Духа. Згодом, розвиваючи господарство у Ковпаківці запрацювала суконна фабрика³⁶⁴.

У 1781 р. Опанас Федорович вийшов у відставку. Однак козацьких звичаїв продовжував дотримуватися. З 1784 р. він став головою повітового дворянства в Алексополі³⁶⁵. За сумлінну службу був нагороджений золотою табакеркою³⁶⁶. Ковпак активно займався благодійністю, став ктиторм у одній з побудованих ним церков.

Час смерті та місце поховання Опанаса Федоровича невідомі. Нащадки його носили вже прізвища Магденків, Льяшенків і Булюбашів. У Опанаса Федоровича був один син і чотири доньки: Марія, Анісія, Надія, ім'я останньої невідоме³⁶⁷. Син його досить рано загинув, перервавши рід Ковпаків³⁶⁸.

Марія Опанасівна стала дружиною Якова Васильовича Парпура, Надія Опанасівна – представника роду Булюбашів, інша донька (ім'я невідоме) – військового товариша, засідателя Конотопського земського суду Семена Скаловського.

Найбільш відомостей є про Анісію Опанасівну Ковпаківну, яка володіла слободою Опанасівка. Вона одружилася зі штабс-капітаном Адріаном Михайловичем Магденком. Після одруження землі подружжя розширились за рахунок сіл Олександрівка, Яризовка, Кириносівка, Грушівка³⁶⁹ (тепер Дніпропетровська обл.). Родинне життя для доньки Опанаса Федоровича склалося трагічно. В 1845 р. помер її чоловік, через три роки від холери померла їхня донька³⁷⁰.

³⁵⁹ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

³⁶⁰ Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. С. – 42.

³⁶¹ Шуберт. Специальная карта Европейской России (сер. XIX ст.); Стрельбицкий И. А. Специальная 10-верстная карта Европейской России (поч. XX ст.).

³⁶² Феодосий (Макарьевский). Материалы // Ресурс доступу: <http://www.libri.dp.ua/book.htm>

³⁶³ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 241.

³⁶⁴ Там само. – С. 214.

³⁶⁵ Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 391.

³⁶⁶ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

³⁶⁷ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

³⁶⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. I. – С. 313.

³⁶⁹ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

³⁷⁰ Там само. – С. 705.

Останнім нащадком Опанаса Ковпака дослідники називають його правнука Степана Андрійовича Ілляшенка, який володів слободою Опанасівка в першій половині XIX ст.³⁷¹

Про непесічність постаті Опанаса Федоровича Ковпака свідчить значна (як для того часу) кількість його портретів. Збереглося три досить близьких за композицією портрети Опанаса Федоровича. Зокрема, у Одеському державному історико-краєзнавчому, Дніпропетровському історичному музеях і музеї м. Ростова-на-Дону.

Портрет Опанаса Ковпака, що знаходиться в експозиції Одеського державного історико-краєзнавчого музею написаний українським художником-портретистом другої половини XVIII ст. – Андрієм Моклаковським (розміри картини 85x75,5)³⁷². У 1844 р. цей портрет передав до музею Одеського товариства історії та старожитностей предводитель дворянства Новомосковського повіту А.М. Павлов. Інший портрет, що зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею, був знайдений Д.І. Яворницький в маєтку нащадка Опанаса Ковпака поміщика Степана Ілляшенка. Це копія з оригіналу, що знаходилася в Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі. Степан Ілляшенко, привіз портрет на археологічну виставку до м. Катеринослав і передав його науковцям³⁷³. Портрет, що зберігається у Ростові-на-Дону виконаний німецьким художником-портретистом К. А. Христінеком у 1765 р.³⁷⁴. В ілюстраціях до статті (див. с. 201-202) представлені також портрети доньки та онуки О.Ковпака – Анісії Магденко та Олександри Ілляшенко, вміщені свого часу до праці В. Модзалевського³⁷⁵.

Таким чином, після знищення Нової Січі запорозька старшина змогла пристосуватися до нових реалій існування, нав'язаних російським урядом. Одним зі старшин, який переніс репресії, а згодом був “реабілітований” і підняв власне господарство став Опанас Федорович Ковпак, який чимало зробив для освоєння південноукраїнських земель.

Sergiy Krasnobay

The participation of Zaporozhian officers (starshyna) in the process of colonization in South Ukraine: Opanas Kovyak

The article is devoted to Cossack colonel Opanas Kovyak's, activity and his tribute to the process of development of South Ukraine region. The article describes the characteristic way of Cossack officers transition into Russian nobility.

³⁷¹ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

³⁷² Гава О.І. Козацькі портрети у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею//Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип. 2. – С. 184 -185.

³⁷³ Там само. //Ресурс доступу: <http://museum.dp.ua/ru/science/results/collect/140-collect/270-article012.html>

³⁷⁴ Осадча Ю. А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції ДІМ// Ресурс доступу: <http://museum.dp.ua/ru/science/results/collect/140-collect/270-article012.html>

³⁷⁵ Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 708-720.